

kođer posredstvom metode reprezentativnog uzorka), ali takve sinteze novije filozofije niti ima, niti je izgledno da će ona tako skoro biti nadmašena. Stoga ocjena učinka impresivnog truda njezina autora ne može biti drugačija nego pozitivna.

Lino Veljak

Hannah Arendt

Eichmann u Jeruzalemu

Izvjestaj o banalnosti zla

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
2020., prev. Mirjana Paić-Jurinić

Eichmann u Jeruzalemu. Izvjestaj o banalnosti zla monumentalna je studija Hanne Arendt, njemačko-američke filozofkinje i politologinje, nastala na temelju praćenja suđenja Adolfu Eichmannu 1961. godine u Jeruzalemu, gdje je Arendt nastupala kao komentatorica američkog tjednika *New Yorker*. Prvi je put objavljena u nakladništvu Viking Pressa u New Yorku u svibnju 1963. godine na engleskom jeziku, dok je prerađeno i dopunjeno izdanje tiskano dvije godine kasnije. Svoje prvo hrvatsko izdanje knjiga je doživjela 2002. godine, a 2020. godine tiskano je njeno drugo hrvatsko izdanje u nakladničkoj kući Jesenski i Turk u izvrsnom prijevodu Mirjane Paić-Jurinić. Pojava novog izdanja upućuje na važnost i nezaobilaznost ove studije u kojoj Arendt, osim što marljivo i dosljedno izvještava sa suđenja, također nudi prodoran i kompleksan, no zato ništa manje provokativan i kontroverzan, portret mentalnog sklopa jednog nacističkog zločinca. Tako je u knjizi pored »Napomene čitatelju« i »Bibliografije« moguće pronaći petnaest glavnih poglavlja, »Epilog« i »Post scriptum«, u kojima Arendt upoznaje svoje čitatelje, među ostalim, s optuženikom, tužiteljstvom, obranom, predsjedavajućim sucima, točkama optužnice, kao i s okolnostima, prirodom i glavnim problemima samog suđenja. Osim toga, ovu knjigu krase i »Pogovor: Eichmann – pogled u lice totalitarizma« Gorana Sunajka, u kojem je poseban naglasak stavljen na narav totalitarizma i zloupotrebu Kantove filozofije morala, što ovo novo hrvatsko izdanje čini tim zanimljivijim i vrijednijim svake pažnje.

Već nakon prvih tridesetak stranica knjige postaje jasno da *Eichmann u Jeruzalemu* nije običan izvještaj, nego iscrpna studija s kritičkim osvrtom, analizom i komentarom cijelog postupka, kao i događaja koji su neposredno prethodili suđenju. U samom središtu studije, što je ujedno i glavni interes autorice, moguće je prepoznati filozofsku analizu ljudske prirode i naravi mentalnog sklopa jednog prosječnog nacističkog zločinca. Naime, Arendt je čvrstog uvjerenja da je Eichmann prosječan pripadnik tadašnjeg totalitarnog režima, čija se patološke karakteristike očituju jedino u »bolesnoj ambicioznosti« i težnji da savršeno odradi povjeren mu posao – slanje milijuna europskih Židova u koncentracijske logore. Ona se izričito suprotstavlja nastojanju tužiteljstva da se Eichmanna prikaže kao idejnog začetnika *Konačnog rješenja*, monstuma bez savjesti te izopačenog sadista odgovorna za genocid nad židovskim narodom. Osvrćući se na sveukupno trinaest suđenja njemačkim nacionalsocijalistima koje su organizirali Saveznici po završetku Drugog svjetskog rata, a koja su prethodila suđenju u Jeruzalemu, Arendt će reći:

»Nürnberški procesi, na kojima su optuženici bili 'osuđeni za zločine nad pripadnicima raznih naroda', nisu se bavili židovskom tragedijom iz jednostavna razloga što ondje nije bilo Eichmanna.« (Str. 14.)

Time je htjela istaknuti kako je zločin počinjen nad židovskim narodom ujedno i »zločin protiv čovječnosti«. Pod tim terminom prvenstveno misli na zločin bez presedana – na zvjerstva s kojim se čovječanstvo još nikada nije susrelo – koja ne smijemo jednostavno razumjeti kao »genocid« jer ona predstavljaju nešto puno gore od toga. Na tom će tragu upozoriti:

»Sama se čudovišnost tih događaja 'minimizira' pred sudom koji predstavlja samo jednu naciju.« (Str. 247.)

U svojoj analizi Arendt ističe »neuspjehe jeruzalemskog suda« kroz tri glavna problema: a) problem izricanja presude na sudu pobjednika; b) problem ispravne definicije i razumijevanja zločina protiv čovječnosti; te c) problem prepoznavanja novog tipa zločinca koji taj zločin počinja (str. 251). Njezina kritika suda, predsjedavajućih sudaca, tužiteljstva, točaka optužbe, a onda i presude, najuže je povezana s njezinim čvrstim uvjerenjem da se u Jeruzalemu zapravo pokušalo suditi čitavom totalitarnom državno-birokratskom aparatu, svim njemačkim nacionalsocijalistima, odnosno svima koji su bili odgovorni za Holokaust, a ponajmanje Adolfu Eichmannu, čovjeku od krvi i mesa s vlastitom posebnom poviješću. Istina, priznat

će Arendt, Eichmann je kasnije zaista bio smatran stručnjakom za židovsko pitanje, kao što je također točno da je bio zadužen za »prisilnu emigraciju i evakuaciju«, a kasnije i »deportaciju« Židova u koncentracijske logore. Valja istaknuti kako ni sam Eichmann nikada nije odbacivao činjenice, nego odgovornost u smislu optužbe (str. 195). Stoga nikada i nije bila sporna njegova upletenost u »negativnu demografsku politiku« (str. 203), njegova stručnost za pitanja emigracije (str. 68), kao što nikada i nije bilo sumnje da je u očima javnosti bio kriv i prije samog suđenja (str. 91). Posve je jasno da se Arendt nije protivila dovođenju Eichmanna pred lice pravde, nego svjesna manjkavosti, problematičnosti i upitnosti određenih aspekata suđenja, svojom je kritikom nastojala skrenuti pozornost na pretpostavke i uvjete specifičnog i u povijesti nezabilježenog poretka – totalitarizma – koji je upravo omogućio ili barem razotkrio »banalnost zla«. Naime, ona je smatrala da se Eichmanna ne može promatrati izvan pojma i poretka totalitarizma jer se njegova pojavnost ispravno može sagledati jedino u kontekstu naravi režima koji ga je omogućio. U tom kontekstu svakako valja istaknuti »Pogovor: Eichmann pogled u lice totalitarizma« u kojem Sunajko, dovodeći u vezu Eichmanna i totalitarizam, dodatno pojašnjava odnos »radikalnog zla«, naznačenog u *Izvorima totalitarizma* i »banalnog zla«, o kojem je Arendt pisala u ovoj studiji.

Radi boljeg razumijevanja Eichmanna kao ličnosti, kao i njegove uloge u totalitarnom režimu Trećeg Reicha, Arendt u svojoj studiji nudi prodoran i kompleksan portret njegova mentalnog sklopa, koji mu ne oduzima ništa od njegove ljudske prirode, a koji se sastoji iz sljedećih točaka:

- a) on je bio osoba koja se može izražavati jedino u klišejima. Njegovo je loše vladanje jezikom inherentno povezano s njegovom nesposobnošću da misli – da misli s motrišta drugoga (str. 52);
- b) bio je lošeg pamćenja, a njegove su izjave nerijetko bile pune proturječja (str. 56);
- c) njegova je najveća ambicija bila promaknuće na mjesto šefa policije nekog nje-mačkog grada (str. 53);
- d) gotovo nikada nije sam donosio odluke, kao što ni nije volio davati prijedloge, nego je uvijek gledao da djeluje prema naredbama i smjernicama drugih (str. 94);
- e) nije podnosio prizore masovnih egzekucija (str. 91), kao što ni sam nije bio sklon ubijanju (str. 94);
- f) bio je čvrstog uvjerenja da je svojim organizacijskim sposobnostima, koordinacijom evakuacija i deportacija zapravo pomagao žrtvama (str. 177);

g) pilatovskim pranjem ruku prebacivao je odgovornost na druge (str. 111);

h) sebe je poimao kao odgovorna građanina koji se pokorava zakonu (str. 129).

No da stvar bude gora, Eichmann je za sebe također tvrdio »da je cio život živio u skladu s Kantovim moralnim zapovijedima, a osobito s Kantovom definicijom dužnosti« (str. 129). To je bilo besramno i neshvatljivo jer »Kantova je filozofija morala najuže povezana s čovjekovom rasudbenom moći, koja isključuje slijepu poslušnost« (str. 130). Međutim, na opće iznenađenje, reći će Arendt, Eichmann je naveo prilično točnu definiciju Kantova kategoričkog imperativa:

»Napomenom o Kantu htio sam reći da načelo moje volje uvijek mora biti takvo da može postati načelom općih zakona« (što nije slučaj s krađom ili ubojstvom, na primjer, jer se ne može zamisliti da bi kradljivac ili ubojica željeli živjeti u pravnom sustavu koji bi drugima davao pravo da ih orobe ili ubiju).« (Str. 130.)

Eichmann je potom dodao kako je pročitao Kantovu *Kritiku praktičkog uma*, ali da je nakon uspostave odluke o *Konačnom rješenju* prestao slijediti Kantova načela te da se tješio mišlju kako više nije »gospodar svojih postupaka« (str. 130). Arendt, dakako, u tim izjavama uočava problem jer one promašuju bit Kantove filozofije morala, kod kojega je volja temelj kategoričkog imperativa i slobode subjekta uopće, pa stoga ona ne može biti tuda (Führerova volja) prema kojoj subjekt nema nikakve moralne dužnosti. Eichmann je na suđenju zapravo preokrenuo smisao kategoričkog imperativa u:

»Postupaj tako da se načelo tvojih djela podudara s načelom zakonodavca ili zakona zemlje – ili, prema Francovoj formulaciji 'kategoričkog imperativa Trećeg Reicha' za koju je mogao znati – 'Postupaj tako da bi Führer, kad bi za njih znao, mogao tvoja djela odobriti'.« (Str. 130.)

Međutim, kod Kanta, naravno, stvari stoje bitno drugačije:

»Upravo suprotno, za njega je svaki čovjek postajao zakonodavac od trenutka kad je počeo djelovati: služeći se svojim 'praktičkim umom', čovjek pronalazi načela koja mogu i trebaju biti načelima zakona.« (Str. 130.)

Takvoj zloupotrebi Kantove filozofije morala suprotstavlja se i Sunajko koji u pogovoru dublje problematizira Kantovo razumijevanje zakona te njegova odnosa prema dužnosti. Naime, moralni zakon pretpostavlja potpunu slobodu subjekta, koju ponajprije jamči autonomija uma, a potom i autonomija volje, kojom subjekt ujedno postaje samozakonodavan te formulira maksime koje sam slijedi. U tom će kontekstu Sunajko naglasiti:

»Za Kanta moralni zakon ne proizlazi izvana, već unutarnje autonomije uma i time slobodne volje za

djelovanje, a 'dužnost' se nikada ne odnosi prema izvanjskoj zakonitosti, već samo prema unutarnjoj (moralnoj) zakonitosti.« (Str. 285.)

Stoga se takvo stajalište ne može poistovjetiti s Eichmannovim – Eichmann je neprestano tvrdio da u totalitarnom režimu nije imao autonomnu slobodu »jer je morao poštivati naloge i zakone koji nisu dolazili iz vlastite autonomije te je ispunjavao 'dužnost poslušnog građanina'« (str. 285).

No za dublje razumijevanje Eichmannove ličnosti svakako valja konzultirati i knjigu *Eichmann prije Jeruzalema. Neistraženi život masovnog ubojice (Eichmann Before Jerusalem. The Unexamined Life of a Mass Murderer)*, njemačke filozofkinje Bettine Stangneth, u kojoj se, među ostalim, ranije izloženi portret njegova mentalnog sklopa, u kojem je prikazan kao prosječni i nepromišljeni birokrat, dovodi u pitanje. U tom je kontekstu posebno zanimljivo poglavlje »Moje ime postalo je simbol« (»My Name Became a Symbol«) u kojem je također pokazano da je Eichmannovo ime postalo simbol za vrijeme Holokausta, slično onome što će Sunajko nazivati »zbirnom imenicom za ukupan zločin nacionalsocijalizma« (str. 280).

Nadalje, Arendt svojom studijom baca svjetlo na ključna pitanja koja su na suđenju bila potisnuta negdje u pozadinu, ali koja su se uvijek iznova javljala:

»... 'Kako se to moglo dogoditi?' i 'zašto se dogodilo?', 'Zašto Židovi?' i 'Zašto Nijemci?', 'Kakva je bila uloga drugih naroda?' i 'Koliko je bila suodgovornost saveznika?', 'Kako su Židovi preko svojih vođa mogli surađivati u vlastitom uništenju?' i 'Zašto su u smrt odlazili kao jaganjci na klanje?'« (Str. 13.)

Potonja su pitanja implicitno prisutna kroz cijeli *Izvjestaj o banalnosti zla*, ali će odgovori naposljetku ipak izostati. Jer upravo je to bit banalnosti zla, reći će Arendt:

»... o kojoj se ne može ni govoriti ni misliti.« (Str. 232.)

Naime, ona pod naslovnom sintagmom »banalnost zla« podrazumijeva zlo koje ne proizlazi iz čudovišne prirode čovjeka, nego upravo iz njegove prosječnosti i normalnosti. Stoga ne treba čuditi što u Eichmannu ne vidi ništa demonsko, nego običnog čovjeka, birokrata, koji je nepromišljeno obavljao svoju dužnost. Usprkos užasu njegovih djela, smatra Arendt, zlo koje je Eichmann prouzrokovao nije bilo »radikalno zlo« zato što nije nastalo kao rezultat volje, nego nedostatkom mišljenja o počinjenim djelima. Tako postaje jasno da je ovdje posrijedi jedan posve novi tip zločina i jedan posve novi tip zločinca – masovnog ubojice koji nikoga nije ubio:

»Nevolja je s Eichmannom to što su mu mnogi bili slični, nisu bili ni izopačeni ni sadisti, bili su i dalje

jesu silno i zastrašujuće normalni. S motrišta naših pravnih ustanova i naših moralnih mjerila suđenja, te je normalnost bila strašnja od svih zvjerstava jer je govorila – kako su u Nürnbergu nebrojeno puta ponovili i optuženi i njihovi branitelji – da taj novi tip zločinca, koji je doista *hostis generis humani*, zločine čini u okolnostima koje ga gotovo potpuno sprečavaju da zna ili osjeća kako čini nešto pogrešno.« (Str. 252–253.)

Međutim, ovdje treba biti oprezan i primijetiti kako Arendt pažljivo bira riječi – »gotovo potpuno sprečavaju«. Arendt ne smatra, kako neki znaju tvrditi, da Eichmann nikada nije osjećao griznju savjesti, odnosno da je monstrum bez savjesti, kako ga je tužiteljstvo nastojalo prikazati. Dapače, ona čak smatra da se u nekim njegovim postupcima, a time hoće reći i u postupcima njemu sličnih, mogu prepoznati određeni tragovi savjesti:

»Kada su svjedoci tijekom suđenja govorili o zvjerstvima i grototama koje su činili esesovci, pokazao je očite znakove iskrene potresenosti – iako sud i većina gledatelja te znakove nije vidjela jer ih je zavaralo njegovo nastojanje da održi samokontrolu, pa su povjerovali da ga ništa ne može dirnuti i da je ravnodušan – i nije ga istinski uzбудila optužba da je u smrt poslao milijune ljudi nego jedino optužba (koju je sud odbacio) jednog svjedoka da je jednom na smrt pretukao nekog židovskog dječaka.« (Str. 107.)

Također, ako mu je za vjerovati, Eichmann nikada nije prisustvovao masovnom strijeljanju, promatrao trovanje plinom ili ono što je u Auschwitzu tome prethodilo – izdvajanje sposobnih za prisilni rad (str. 91). Tragove nečiste savjesti i krivnje, Arendt također pronalazi u činjenici da su nacisti i zločinačke organizacije, kojima je pripadao i Eichmann, posljednjih mjeseci Drugog svjetskog rata užurbano uništavali dokaze o svojim zločinima (str. 253). Upravo radi osjećaja krivnje cijelog njemačkog naroda, čak i onih koji nisu imali nikakve veze s počinjenim zločinima, o čemu je izvrsno pisao Karl Jasper u svojoj knjizi *Pitanje krivnje*, Eichmann je u nekoliko navrata znao reći da želi da ga se javno objesi »kako bi skinuo teret krivnje s leđa njemačke mladeži« (str. 231). Međutim, s druge strane, treba imati na umu kako on:

»Nije morao 'začepiti uši pred glasom savjesti', kako stoji u presudi, ne zato što je nije imao, nego zato što je njegova savjest govorila 'uglednim glasom', glasom uglednoga društva oko njega.« (Str. 121.)

Jer zlo je, prema Arendt, u totalitarnom režimu izgubilo svaku mogućnost kušnje. Ili, kako ističe Sunajko, »ako totalitarizam i nije proizveo narav zločinca, zasigurno je stvorio pretpostavke da u njegovu okviru zlo nema zločinački status« (str. 281).

Eichmann nije bio glup, zaključit će Arendt, nego samo nepromišljen, što ga je predisponiralo da postane jednim od najvećim zločinaca toga razdoblja (str. 263). On je slijepo

ispunjavao svoju dužnost, ne obazirući se na unutarnji glas savjesti te zlodjela opravdavao pozivajući se na zakon. Budući da je primarno bio zadužen za organizaciju i koordinaciju evakuacija i deportacija, istina je da nije vidio svu sirovost i okrutnost koncentracijskih logora, ali je vidio dovoljno da točno zna kako radi »stroj uništenja«. No to i dalje ne znači da je zlo koje je prouzrokovao radikalno, nego upravo banalno. Tako će Arendt na jednom mjestu reći:

»Ako je to ‘banalno’, čak smiješno, ako se iz Eichmanna ni uz najbolju volju ne može izvući neka đavolska ili demonska snaga, to i dalje ne znači da je posrijedi nešto uobičajeno [...]. Da takva udaljenost od zbilje i takva nepromišljenost mogu izazvati veće pustošenje od svih zlih nagona koji su čovjeku možda urođeni – to je zapravo bila lekcija koja se mogla naučiti u Jeruzalemu. Ali bila je lekcija, a ne objašnjenje te pojave ili teorija o njoj.« (Str. 263–264.)

Na kraju valja istaknuti kako se čini da su predsjedavajući suci zaista bili u pravu kada su rekli da su tolike patnje »izvan čovjekove moći razumijevanja« te da su kao takve tema za »velike pisce i pjesnike« (str. 197). Stoga završavamo s potresnim stihovima Charlesa Reznikoffa, velikog američkog pjesnika objektivističke tradicije, koji mogu poslužiti

kao svezremana glasna opomena i strašan podsjetnik na bitnu lekciju o banalnosti zla.

»Jedan SS-ovac zatekao je ženu s dojenčecom u rukama.
Stala je moliti za milost: ako će nju upucati dijete bi trebalo ostaviti na životu.
Bila je blizu ograde između geta i dijela u kojem su živjeli

Poljaci
a iza ograde nalazili su se Poljaci spremni da uhvate dijete
i ona se upravo spremala predati im dijete kad su je uhvatili.

SS-ovac je majci uzeo dijete iz ruku
dvaput je ustrijelio
a zatim držao dijete u rukama.
Iako je krvarila, majka je još bila živa i dopuzala je do

njegovih stopala
SS-ovac se smijao
i rastrgao dijete na komade kao kakvu staru krpu.
U tom je trenutku naišao pas lualica
a SS-ovac se zaustavio da ga pogladi
izvadio je kocku šećera iz džepa
i dao je psu.«

(Charles Reznikoff, *Holokaust*, prev. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb 2020., str. 26–27.)

Jan Defrančeski